УДК 902(47)

А.Г. Ситдиков, И.Р. Кәримов

ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ А.Х. ХАЛИКОВ ИСЕМЕНДӘГЕ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ 2016 ЕЛДАГЫ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕНЕҢ ТӨП НӘТИҖӘЛӘРЕ ТУРЫНДА

Статья посвящена подведению кратких итогов научно-исследовательской и научно-организационной работы Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ за 2016 год.

Ключевые слова: Институт археологии им. А.Х. Халикова, археология Поволжья и Урала, археология Золотой Орды.

А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының 2016 елдагы фәнни-тикшеренү һәм фәнни-оештыру эшчәнлеге Институтның Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Президиумы тарафыннан расланган 2020 елга кадәрге үсеш стратегиясенең башлангыч этабын тәшкил итте. Аның кысаларында тормышка ашырыла торган инновацион характердагы комплекслы дисциплинаара тикшеренүләр Россиядә һәм чит илләрдә тарихи-археологик тикшеренүләргә карата куелган яңа таләпләргә җавап бирә. Алар Идел – Урал регионы, аның белән чиктәш һәм тагын да киңрәк территорияләрнең, аерым алганда Евразия киңлекләренең, киң вакыт аралыгында, ягъни таш гасырдан башлап Яңа чорга кадәрге тарихи-мәдәни үсешенең тулы һәм объектив картинасын тудырырга мөмкинлек бирә.

2016 елда Институт хезмәткәрләре эшчәнлегенең фәнни нәтиҗәлелеге мөһим дәрәҗәдә артты, алар тарафыннан башкарыла торган тикшеренүләрне милли стандартлардан халыкара стандартларга күчерүнең тотрыклы тенденциясе барлыкка килде. Басылып чыккан хезмәтләр санының ике тапкырга диярлек артуы моны ачык раслый. Институт хезмәткәрләре эшчәнлегенең нәтиҗәләре 19 монографиядә һәм 217 фәнни мәкаләдә чагылыш тапты.

Шул ук вакытта Институт тарафыннан оештырылган конференцияләр саны да артты. Үткәрелгән фәнни чаралар, тикшеренү эшчәнлеге нәтиҗәләрен апробацияләү өчен мөһим дискуссия мәйданчыкларын тәэмин итү белән бергә, А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының 2016–2020 елларга үсеш стратегиясен тормышка ашыру этаплары да булып торалар. Фәнни һәм иҗтимагый әһәмияткә ия вакыйгалардан Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе эгидасы астында үткәрелгән Россия һәм БДБ илләре ислам археологиясе конгрессын, «Евразия киңлекләрендә шәһәр һәм дала культуралары диалогы. Алтын Урданың тарихи географиясе»

VII халыкара конференциясен, «Ананьино дөньясы: мәдәни киңлек, бәйләнешләр, традицияләр һәм новацияләр», «I Старостин укулары: Урта Идел буе һәм Кама алдының б.э.ның I меңьеллыгының беренче яртысы һәм уртасына караган төп һәйкәлләре» халыкара катнашлыктагы гомумроссия конференцияләрен, Палеоэкологик методларны археологиядә куллану буенча халыкара фәнни-гамәли семинарны атап үтәргә мөмкин. Үткән елда Институт тарафыннан барлыгы 16 фәнни конференция оештырылды. Болар – 8 халыкара, 5 халыкара катнашлыктагы гомумроссия һәм 3 гомумроссия дәрәҗәсендәге чаралар.

2016 елда бөтен структур берәмлекләр катнашында Институтның фәнни стратегиясен тормышка ашыруның төп максатын тәшкил иткән 7 томлык «Идел – Урал регионы археологиясе»н төзү эше башланды. Әлеге уникаль күп томлык академик басма археология мәгълүматларын тагын да киңрәк күзалларга һәм аларны Идел – Урал регионы халыкларының борынгы заманнардан башлап Яңа чорның башлангыч этабына кадәрге тарихын комплексы рәвештә реконструкцияләү өчен нигез итеп алырга мөмкинлек бирәчәк. Бүгенге көндә басманың структурасы билгеләнде, аның нәшрият советы оештырылды, монографиянең авторлары – РФАнең академик институтлары һәм региональ үзәкләре, Мәскәү, Кырым Республикасы, Самара, Уфа, Пермь, Ижевск, Чабаксар, Йошкар-Ола, Пенза, Астрахань, Саратов, Сыктывкар, Алабуга музейлары һәм югары уку йортларының хезмәткәрләре материал әзерләү эшен башлады. Басманы әзерләүдә 100 дән артык галим һәм белгеч катнаша, аны эшләүгә авторлар һәм экспертлар сыйфатында чит илләрдәге фәнни-тикшеренү үзәкләренең белгечләре дә җәлеп ителәчәк.

2016 елда Институтның фәнни-тикшеренү эшчәнлеге 4 фундаменталь юнәлеш буенча алып барылды.

1 нче юнәлеш. Идел – Урал регионы археологик культураларының күчүчәнлеге һәм дәвамчанлыгы. Бу юнәлеш кысаларында башлангыч тимер чоры Идел-Кама шәһәрлекләрен өйрәнү буенча үткәрелгән дисциплинаара тикшеренүләр нәтиҗәсендә аларның табигый тирәлеге торгызылды, саклану корылмаларының төзелеш тарихы өйрәнелде, борынгы кешеләрнең әйләнә-тирә ландшафтка йогынтысының дәрәҗәсе билгеләнде һәм шул ук вакытта башлангыч тимер чоры – башлангыч урта гасырлар чоры саклану корылмаларын комплексы өйрәнү методикасын камилләштерү эше дәвам ителде. Регионда таш һәм башлангыч металл чорында яшәгән кабиләләр эшчәнлегенең палеоэкологик шартларын һәм төп юнәлешләрен палеогеография һәм таш коралларны функциональ-трасологик анализ методлары комплексын кулланып өйрәнү эше дәвам ителде. Тикшеренүчеләр тарафыннан Идел – Урал регионында башлангыч тимер гасырыннан Халыкларның бөек

күчеш чорына һәм аннан соң башлангыч урта гасырларга күчеш этабында яшәгән халыкларның матди культурасы һәм күмү йолалары үзенчәлекләре ачыкланды. Идел – Кама буендагы халыкларның бөек күчеш чорына караган торак һәм күмү һәйкәлләрен өйрәнү барышында мәгълүматларны кыр шартларында теркәү һәм тарихи вакыйгаларны торгызуның заманча методларын кулланып үткәрелгән комплекслы археологик һәм палеографик тикшеренүләр борынгы археология өлкәсендәге дисциплинаара тикшеренүләрне яңа баскычка күтәрде.

Аерым алганда, урта гасырларда Урта Идел буенда яшәгән шәһәр халкының антропологик составы турында яңа мәгълүматлар алынды. Борынгы ДНКның морфологик анализы нигезендә урта гасыр шәһәр җәмгыятенең кайбер генетик чыганаклары билгеләнде. Фәнни кулланылышка Таулы Алтайдагы Кимәк каганлыгы территориясеннән күчеп килгән кайбер этник төркемнәрнең антропологик составын билгели торган краниологик материаллар кертелде. Урта Идел буенда яшәгән борынгы кешеләр арасында таралган авыруларның уникаль статистикасы әзерләнде, кеше һәм хайван ДНКсы патогеннарының коллекциясе төзелде. Төрле хронологик этапларга, урынчылыкларга һәм мәдәниятләргә караган археологик һәйкәлләрдән 500 дән артык скелетка инвентаризация ясалды. Болгар шәһәрлегендә алып барылган казу эшләрендә табылган скелетлардагы механик травмаларны һәм патологик үзгәрешләрне өйрәнү өлкәсендә архебиологик лаборатория белән Татарстан Республикасы Сәламәтлек саклау министрлыгының Суд-медицина бюросы хезмәткәрләре арасында хезмәттәшлекне координацияләү эше дәвам ителде. Казан федераль университеты биологлары һәм генетиклары белән бергә Идел буендагы борынгы халыкларның килеп чыгышын һәм генетик багланышларын өйрәнү, борынгы авыруларны ачыклау, аларның таралыш дәрәҗәсен һәм юлларын билгеләү эшләре алып барылды.

2 нче юнәлеш. Идел – Урал регионы халыклары Евразиянең урта гасыр мәдәниятләре системасында. Бөек ефәк юлы. Бу юнәлеш кысаларында Идел Болгары, Алтын Урда, Казан ханлыгында төрки-татар мәдәниятенең барлыкка килүе һәм эволюциясенең фундаменталь проблемаларын өйрәнү өлкәсендә мөһим нәтиҗәләргә ирешелде. Алар барысы да үзара бәйләнештә каралды һәм бу Идел буе халыкларының киң вакыт аралыгында – Урта гасырлардан башлап Яңа чорга кадәр – этник, социаль һәм мәдәни яктан үсешен өйрәнү белән бәйле күпкырлы мәсьәләләрне чишүнең яңа юлларын билгеләргә мөмкинлек бирде. Әлеге проблемаларны хәл итүдә актив рәвештә Евразия киңлекләре урта гасыр археологиясе конгрессы, Болгар форумы, «Идел-Алтай» форумы кебек Координацион фәнни үзәкләр институты нигезендә оештырылган һәм Дунайдан алып Ерак Көнчыгышка кадәрге киңлекләрдә

эшләүче белгечләрне берләштергән уртак тикшеренү төркемнәре катнашты.

Мөселман археологиясе проблемаларын тикшерү кысаларында Казанда Татарстан Фәннәр академиясе эгидасы астында илдә беренче тапкыр Россия һәм БДБ илләре мөселман археологиясе конгрессы үткәрелде. Фәнни әйләнешкә урта гасыр шәһәр культурасы, культ архитектурасы, традицион хуҗалык, күмү һәм искә алу йолалары, Евразия мөселман халыкларының этнографик үзенчәлекләре буенча күп кенә уникаль материаллар кертелде.

Гомумроссия масштабындагы фәнни вакыйгалардан Ялта шәһәрендә үткән «Евразия киңлекләрендә шәһәр һәм дала культуралары диалогы. Алтын Урданың тарихи географиясе» VII халыкара конференциясен атарга мөмкин. Анда киң планда Евразиянең урта гасырлар тарихында Алтын Урданың ролен һәм урынын өйрәнү белән бәйле күпсанлы мәсьәләләр каралды. Шуның белән бергә Җучи Олысы археологик һәйкәлләре өлкәсендә алып барылган күпьеллык тикшеренүләрнең нәтиҗәләре гомумиләштерелде, фәнни әйләнешкә дала күчмә халыклары субкультурасының Алтын Урдадагы социаль-икътисади процессларга йогынтысын күрсәтә торган материаллар кертелде. Бу Идел – Урал регионы, чиктәш өлкәләр һәм гомумән Евразиянең урта гасыр археологиясенең теоретик һәм практик нигезен сизелерлек дәрәҗәдә актуаль мәгълүмат белән тулыландырырга мөмкинлек бирде.

3 нче юнәлеш. Татарстан археологиясе: саклау, өйрәнелү тарихы һәм музейлаштыру. Бу юнәлеш кысаларында 2016 елда Институтның археологик һәм фәнни фондын оештыру эше дәвам итте. А.Х. Халиков исем. Археология институтының музей коллекциясе Татарстан Республикасы һәм гомумән Идел – Урал регионы археологик объектларында алып барылган эзләнүләр нәтиҗәсендә табылган һәм башка профильле музейларның фондларында урын алмаган яңа ***8000*** фәнни, мәдәни-тарихи һәм музей әһәмиятенә ия булган предметлар белән баетылды. Беренче тапкыр Россия Федерациясе музей фондының дәүләт өлешенә Татарстан Республикасы милке саналган һәм юридик яктан Татарстан Фәннәр академиясе карамагына беркетелгән ***2000*** нән артык археология һәм нумизматика музей экспонаты кертелде. Гомумән алганда, Археология институтының музей тупланмасын ***11187*** археология һәм нумизматика предметы тәшкил итә. ТР Археология музееңең археологик коллекцияләрен системалаштыру буенча алып барылган эшчәнлек нәтиҗәсендә артефактларның тулы фәнни тасвирламасын үз эченә алган ***29*** коллекцион исемлеккә кертелгән ***5000*** нән артык музей предметы эшкәртелде.

Татарстан Республикасы археологик һәйкәлләреннән тупланган коллекцияләрне камераль һәм фәнни-техник эшкәртү буенча алып барылган масштаблы эш ТР музейларына һәм музей-тыюлыкларына ***95000*** гә

якын предметны тапшырырга мөмкинлек бирде. Археология институтының музей фәнни-документаль фонды якынча ***3000*** саклау берәмлеген тәшкил итә. Археология музеена караган төп коллекцияләрнең ***300*** дән артык уникаль һәм аеруча әһәмиятле археологик предметлары Татарстан музей һәм музей-тыюлыклары күргәзмәләрендә һәм экспозицияләрендә тәкъдим ителде. Музей предметлары һәм коллекцияләре Институт тарафыннан алып барылган Идел – Кама регионы тарихи-мәдәни мирасын популярлаштыру һәм туган як тарихы буенча уку-укыту программалары төзү эшенең мөһим бер өлеше булып тора.

4 нче юнәлеш. Археометрия. Институтта җирне дистанцион зондлаштыру, геофизика методларын, шулай ук архебиология, химия, физика, математика, мәгълүмати технологияләр белән бәйле методикаларны җәлеп итеп, объектларны ачыклау һәм өйрәнү өлкәсендә заманча технологияләр киң кулланыла. Бу – мәдәни мирас объектларыннан алына торган мәгълүматның сыйфатын һәм диапозонын сизелерлек дәрәҗәдә арттыруга ярдәм итә. 2016 елда Болгар дәүләт тарих-архитектура музей-тыюлыгы, Зөя, ГИАХМЗ, Иске Казан музей-тыюлыгы, «Казан Кремле» музей-тыюлыгы һәм Татарстан Республикасы археология музееннан металл, агач, тире, тукыма, керамикадан ясалган ***5000*** нән артык предмет эшкәртелде. Дисциплинаара тикшеренүләр нәтиҗәсендә Институт галимнәре тарафыннан катлаулы составка ия күп катламлы тәңкәләрне урта гасыр акча сугучылары кулланган югары пробалы көмеш авырлыгына якынайтуның Россия һәм чит ил белгечләрендә зур кызыксыну уяткан уникаль технологиясе эшләнде. Фәнни һәм экспериментал эшләр Россия ФА ФТИ, ГосНИИР, Левен шәһәре Католик университеты (Бельгия), Бабэш-Боляй шәһәре университеты (Румыния), Казан федераль университеты, А.Н. Туполев исем. КМТТУ, КХТИ белән тыгыз элемтәдә алып барылды.

Институт эшчәнлегенең актуаль юнәлеше – «Татарстанны археологик өйрәнү» геомәгълүмати система төзү. Аның кысаларында 2016 елда Татарстан Республикасын археологик яктан өйрәнүнең идарә ителә торган мәгълүмат базасы – Татарстан Республикасы тарихи-мәдәни мирас объектларының бердәм дәүләт реестры эшләнде. Геомәгълүмати технологияләрне куллану 1:50 000 масштабында геомәгълүмат базасын булдырырга мөмкинлек бирде. Ул гомумгеографик һәм Татарстан Республикасының алты районындагы археологик мирас объектлары турындагы информацияне үз эченә ала. Шулай ук һәйкәл территориясе Куйбышев сусаклагычы астында калганчы һәм су басканнан соң андагы каберлекләрнең урнашу урыннарына анализ ясалды, аның өч үлчәмле моделе төзелде, барлык күмелү урыннары яңадан торгызылды, артефактлар казу эшләре отчетларының мәгълүматлары буенча урнаштырылды.

Институтның күп аспектлы фәнни-тикшеренү эшчәнлегенең мөһим юнәлешләреннән берсе – «Поволжская археология» («Идел буе археологиясе») журналын чыгару. Ул – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе системасындагы гуманитар профильдәге басмалардан ВАКның рецензияләнә торган басмалар исемлегенә кертелгән бердәнбер журнал. 2016 елда аның Идел – Урал регионы, тулаем алганда Россия һәм чит илләрнең атаклы галимнәрен үз эченә алган авторлар даирәсе киңәйде. Журнал битләрендә Евразиянең борынгы истәлекләрен өйрәнү өлкәсендә археология фәне үсешенең хәзерге тенденцияләрен чагылдырган иң алдынгы тикшеренүләрнең нәтиҗәләре чагылыш таба. Үткән елда аның ***4*** саны дөнья күрде. Аларда гомуми күләме ***95,6*** басма табакны тәшкил иткән ***59*** мәкалә басылды. Шулардан ***43*** мәкалә Институт хезмәткәрләре тарафыннан язылды.

2016 елда ТР ФАнең А.Х. Халиков исем. Археология институты белән Ш. Мәрҗани исем. Тарих институтының уртак фәнни-нәшрият проекты саналган «Алтын Урда нумизматикасы» еллык басмасын чыгару эше дәвам ителде. Әлеге басмада Җучи Олысында икътисади мөнәсәбәтләрнең барлыкка килүе һәм үсешенең күпсанлы аспектлары чагылыш таба. Үткән елда аның битләрендә гомуми күләме ***20*** басма табакны тәшкил иткән ***17*** мәкалә дөнья күрде. Аларның авторлары – Россия һәм чит илләрдәге эре фәнни үзәкләрнең белгечләре.

Шулай ук «Зөя утрау-шәһәрен һәм Бөек Болгарны яңадан торгызу» дәүләт программасы кысаларында тормышка ашырыла торган археологик тикшеренүләр дәвам ителде. Нәтиҗәдә әлеге тарихи территорияләрнең үсеш этаплары, аларның социаль-икътисади, рухи-мәдәни тормышы, кешеләренең көнкүреше турында яңа мәгълүматлар алынды. Алынган мәгълүматлар халыкара һәм гомумроссия дәрәҗәсендә оештырылган ***6*** конференциядә апробация үттеләр. Тормышка ашырылган чаралар тарихи-мәдәни мирасны саклау һәм аннан нәтиҗәле файдалану, уникаль һәйкәлләрне һәм тарихи территорияләрне Россия һәм халыкара туризм программаларына кертүнең тулы системасын барлыкка китерү буенча алып барылган эшнең мөһим өлешен тәшкил итәләр.

Институт тарафыннан Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау буенча дәүләт программасы кысаларында Татарстан Республикасыннан читтә – Саратов, Төмән, Астрахань, Ульяновск, Рязань, Түбән Новгород өлкәләрендә, Ставрополь краенда һәм Кырым Республикасында 2014–2016 елларда алып барылган тикшеренүләрнең нәтиҗәләрен гомумиләштерү фәнни эшчәнлекнең мөһим этабы булып тора. Әлеге эзләнүләр нәтиҗәсендә фәнни әйләнешкә Евразия мәдәниятен өйрәнү контекстында татар халкы һәм аның борынгы бабалары тарихы буенча кыйммәтле мәгълүматлар кертелде.

Институт хезмәткәрләре тарафыннан Татарстан Республикасында хуҗалык максатларында

үзләштерү каралган җир участокларына тарихи-мәдәни экспертиза үткәрү белән бәйле ихтыяҗны канәгатьләндерү буенча җитди эш алып барыла. 2016 елда республиканың бюджетын оештыра торган нефть табу һәм нефть эшкәртү тармакларына караган һәм үз эченә «Татнефть», «ТАИФ», «Транснефть-Прикамье» объектларын да алган проектлар археологик экспертизалар белән тәэмин ителде. Археологик эзләнүләр, гомумән алганда, ***155*** объектта һәм ***31,6*** кв. км. мәйданда алып барылды.

Институтның Россия һәм халыкара фәнни даирәләр интеграциясенә ярдәм иткән мөһим факторларның берсе – эшнең яңа заманча фәнни-оештыру формаларын булдыру. Әлеге эшчәнлекнең нәтиҗәле үрнәге буларак КФУ белән бергә оештырылган «Археометрия» өстенлек үзәге һәм «Дөнья мәдәни мирасы» фәнни һәм уку-укыту ресурс үзәге эшчәнлеге кысаларында Казан федераль университеты белән актив хезмәттәшлекне атап үтәргә мөмкин. Моннан тыш А.Х. Халиков исем. Археология институты һәм Казан федераль университеты бергә даими рәвештә үткәрә торган «Дисциплинаара гуманитар тикшеренүләр системасында археология» семинарының эше дәвам итте. Анда модераторлар һәм чыгыш ясаучылар буларак дисциплинаара гуманитар тикшеренүләрне тормышка ашыру өлкәсендә зур тәҗрибәгә ия булган Россия һәм чит илләрнең атаклы галимнәре катнашты.

Институтның дөньякүләм мәгариф даирәсенә интеграция стратегиясен тормышка ашыру, заманча уку-укыту һәм халыкара академик алмашу программаларын эшләү А.Х. Халиков исем. Археология институты тарафыннан Казан федераль университеты белән бергә Болгар шәһәрендә үткәрелә торган Халыкара кыр археологиясе мәктәбе эшчәнлегендә чагылыш тапты. Анда дөньяның *7* иленнән яшь галимнәр катнашты. Укытучылар буларак Россия һәм чит илләрдәге дәрәҗәле фәнни үзәкләрнең әйдәп баручы белгечләре чакырылды.

А.Х. Халиков исем. Археология институтында алып барыла торган фәнни тикшеренүләр киң регионара һәм халыкара хезмәттәшлек нигезендә тормышка ашырыла. Институтның Дәүләт заданиесен һәм «ТР ФА Археология институтының 2016–2020 елларга үсеш стратегиясе»н тормышка ашырудагы партнерлары булып Россия һәм чит илләрнең әйдәп баручы фәнни үзәкләре тора. 2016 елда Институт тарафыннан Сент-Клауд дәүләт университеты (Миннесота, АКШ), Макс Планк институты (Германия), Азәрбайҗан Милли фәннәр академиясенең Археология һәм этнография институты, Көньяк Казакъстан өлкәсе мәдәният идарәсенең Көньяк Казакъстан өлкәсе тарих һәм туган як музее, Казакъстан Республикасы «Азрет Султан» дәүләт тарихи-мәдәни музей-тыюлыгы, А.В. Щусев исемендәге архитектура дәүләт фәнни-тикшеренү музее, Россия Фәннәр академиясе Урал бүлегенең Тарих һәм археология

институты, Россия Фәннәр академиясенең Калмык гуманитар тикшеренүләр институты, Удмурт дәүләт университеты, Мари дәүләт университеты, Пермь дәүләт гуманитар-педагогика университеты, П.В. Алабин исемендәге Самара өлкәсе тарих һәм туган як музее кебек Россия һәм чит илләрдәге тикшеренү үзәкләре белән фәнни хезмәттәшлек турында 12 яңа килешү төзелде.

А.Х. Халиков исем. Археология институты аспирантурасында ***9*** кеше белем ала. Бүгенге көндә 1–4 уку елы аспирантлары тарафыннан индивидуаль эш планнары тулысынча үтәлде, алар аттестацияләнеп, киләсе уку елына күчерелделәр. Аспирантларның диссертация темалары Институтның фәнни-тикшеренү эшчәнлегенең гомуми юнәлешләренә тулысынча туры килә.

А.Х. Халиков исем. Археология институты галимнәре һәм белгечләренең күпкырлы фәнни-тикшеренү эшчәнлеге, үзенең югары фәнни нәтиҗәлелегеннән тыш, Татарстан Республикасының Идел – Урал регионы һәм, гомумән, Евразия мәдәниятенең үткәнен өйрәнүдә Институтның әйдәүче лидер буларак танылуына ярдәм итә. Шуның белән бергә Институт ил һәм дөньякүләм масштабта алып барылган әлеге юнәлештәге тикшеренүләрнең төп координаторларының берсе булып санала.

Ситдиков Айрат Габит улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы
Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы, ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге
Археология институты директоры
sitdikov_a@mail.ru

Кәримов Илдар Рим улы,
тарих фәннәре кандидаты,
ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты
гыйльми сәркатибе
ildar.karimov@list.ru